दीपकम्

सप्तमकक्षायाः संस्कृत-पाठ्यपुस्तकम्

0772

© NCERT not to be republished

विद्ययाऽमृतमश्नुते
एन सी ई आर टी
NCERT
राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसंधान और प्रशिक्षण परिषद्
NATIONAL COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH AND TRAINING

0772 – दीपकम् – कक्षा 7
सप्तमकक्षायाः संस्कृत-पाठ्यपुस्तकम्

ISBN 978-93-5729-686-1

प्रथम संस्करण
अप्रैल 2025 चैत्र 1947

PD 1000T BS

© राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसंधान और प्रशिक्षण परिषद्, 2025

₹ 65.00

एन.सी.ई.आर.टी. वॉटरमार्क 80 जी.एस.एम. पेपर पर मुद्रित।

सचिव, राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसंधान और प्रशिक्षण परिषद्, श्री अरविंद मार्ग, नई दिल्ली 110 016 द्वारा प्रकाशन प्रभाग में प्रकाशित तथा पुष्पक प्रेस प्राइवेट लिमिटेड, 203 & 204, डी.एस.आई.डी.सी. कॉम्प्लेक्स, ओखला, इंडस्ट्रियल एरिया, फेज-1, नई दिल्ली–110020 द्वारा मुद्रित।

सर्वाधिकार सुरक्षित

- प्रकाशक की पूर्व अनुमति के बिना इस प्रकाशन के किसी भी भाग को छापना तथा इलैक्ट्रॉनिकी, मशीनी, फ़ोटो प्रतिलिपि, रिकॉर्डिंग अथवा किसी अन्य विधि से पुनः प्रयोग पद्धति द्वारा उसका संग्रहण अथवा प्रचारण वर्जित है।
- इस पुस्तक की बिक्री इस शर्त के साथ की गई है कि प्रकाशन की पूर्व अनुमति के बिना यह पुस्तक अपने मूल आवरण अथवा जिल्द के अलावा किसी अन्य प्रकार से व्यापार द्वारा उधारी पर, पुनर्विक्रय या किराए पर न दी जाएगी, न बेची जाएगी।
- इस प्रकाशन का सही मूल्य इस पृष्ठ पर मुद्रित है। रबड़ की मुहर अथवा चिपकाई गई पर्ची (स्टिकर) या किसी अन्य विधि द्वारा अंकित कोई भी संशोधित मूल्य गलत है तथा मान्य नहीं होगा।

रा.शै.अ.प्र.प. के प्रकाशन प्रभाग के कार्यालय

एन.सी.ई.आर.टी. कैंपस
श्री अरविंद मार्ग
नई दिल्ली 110 016 फोन : 011-26562708

108, 100 फीट रोड
हेली एक्सटेंशन, होस्डेकेरे
बनाशंकरी III इस्टेज
बेंगलुरू 560 085 फोन : 080-26725740

नवजीवन ट्रस्ट भवन
डाकघर नवजीवन
अहमदाबाद 380 014 फोन : 079-27541446

सी.डब्ल्यू.सी. कैंपस
निकट : धनकल बस स्टॉप पनिहटी
कोलकाता 700 114 फोन : 033-25530454

सी.डब्ल्यू.सी. कॉम्प्लेक्स
मालीगाँव
गुवाहाटी 781 021 फोन : 0361-2676869

प्रकाशन सहयोग

अध्यक्ष, प्रकाशन प्रभाग	:	*एम.वी. श्रीनिवासन*
मुख्य संपादक	:	*बिज्ञान सुतार*
मुख्य उत्पादन अधिकारी (प्रभारी)	:	*जहान लाल*
मुख्य व्यापार प्रबंधक	:	*अमिताभ कुमार*
संपादन सहायक	:	*अंजू शर्मा*
उत्पादन अधिकारी	:	*सुनील शर्मा*

आवरण एवं चित्रांकन
अचिन जैन
ग्रीन ट्री डिजाइनिंग स्टूडियो प्रा. लि.

© NCERT not to be republished

पुरोवाक्

राष्ट्रियशिक्षानीतिः २०२० राष्ट्रस्य कृते एकस्याः एवंविधशिक्षाप्रणाल्याः परिकल्पनां करोति या भारतीयमूल्यानां सभ्यतायाः उपलब्धीनां च उपरि आधारिता अस्ति। सर्वेषु क्षेत्रेषु मानवप्रयासाः ज्ञानानि च अस्यां नीतौ अन्तर्निहितानि सन्ति। एवं च एषा छात्रान् एकविंशतेः (२१) शताब्द्याः सम्भावनानां प्रत्याह्वानानां च कृते सन्नद्धान् करोति। राष्ट्रिय-पाठ्यचर्या-रूपरेखा (एन्.सी.एफ्.एस्.ई.) २०२३ अस्याः महत्त्वाकाङ्क्षिदृष्टेः आधारं प्रस्थापयति। एषा रूपरेखा प्रत्येकं स्तरेषु विभिन्नपाठ्यक्रममाध्यमेन शिक्षायाः दिग्दर्शनं करोति।

आधारस्तरे प्राथमिकस्तरे च छात्राणां स्वाभाविकक्षमतानां विकासः कृतः। मानवास्तित्वस्य पञ्चस्तरान् पञ्चकोशान् लक्ष्यीकृत्य अयं विकासः सङ्कल्पितः। एतदनन्तरं मध्यस्तरे छात्राणां शिक्षणम् अग्रे वर्धयितुं मार्गः प्रशस्तीकृतः। मध्यस्तरः प्राथमिकमाध्यमिकस्तरयोः सेतुबन्धकार्यं करोति। अस्य मध्यस्तरस्य अवधिः भवति वर्षत्रयम्। अस्मिन् स्तरे राष्ट्रिय-पाठ्यचर्या-रूपरेखा (एन्.सी.एफ्.एस्.ई.) २०२३ इत्यस्य लक्ष्यं भवति यत् छात्राः आवश्यककौशलैः सह सन्नद्धाः स्युः इति। एतानि कौशलानि तेषां जीवने पुरोगमनाय प्रगतये च साहाय्यम् आचरन्ति। एषा रूपरेखा छात्राणां विश्लेषणात्मक-वर्णनात्मक-क्षमतानां तथा च आख्यानात्मकानां विकासार्थं प्रयासं करोति। किञ्च आगम्यमानानां प्रत्याह्वानानाम् अवसराणां च कृते तान् सज्जान् करोति।

अस्मिन् स्तरे विविधाः पाठ्यक्रमाः प्रदत्ताः येषु नवविषयाः सम्मिलिताः सन्ति। एषु विषयेषु तिस्रः भाषाः सन्ति, यासु अन्यूनं भाषाद्वयं भारतीयमूलं स्यात्। एतदतिरिच्य विज्ञानं गणितं सामाजिकविज्ञानं कलाशिक्षा शारीरिकशिक्षा व्यावसायिकशिक्षा चेति इतरे विषयाः अन्तर्भूताः स्युः। एवंविधः विविधविषयात्मकः पाठ्यक्रमः छात्राणां सर्वाङ्गीणविकासाय सहायकः भवेत्।

एतादृश्याः परिवर्तनकारिशिक्षणसंस्कृतेः कृते केचन आवश्यकनिबन्धाः भवन्ति। तेषु अन्यतमम् अस्ति विविधपाठ्यक्षेत्राणां कृते उपयुक्तानि पाठ्यपुस्तकानि। एतानि पाठ्यपुस्तकानि पाठ्यविषय-शिक्षणशास्त्रयोः मध्ये सेतुरूपाणि भविष्यन्ति। प्रत्यक्षशिक्षणस्य जिज्ञासापूर्वस्य अनुसन्धानस्य अवसराणां च मध्ये समुचिते भारसाम्यस्थापने एतेषां पाठ्यसामग्रीणां भूमिका भवेत्।

आवश्यकनिर्बन्धेषु अन्यतमम् अस्ति कक्षायाः समुचितं प्रबन्धनं तथैव शिक्षकाणां सुष्ठु प्रस्तुतिः अपि महत्त्वपूर्णा एतद्द्वयं एकस्मिन् पाठ्यविषये विभिन्नपाठ्यविषयेषु च उपस्थापितानां तथ्यानां विचाराणां मध्ये सम्बन्धस्थापने अत्यावश्यकम् अस्ति।

राष्ट्रिय-शैक्षिकानुसन्धान-प्रशिक्षण-परिषद् छात्रेभ्यः उच्चगुणवत्तायुक्तानि पाठ्यपुस्तकानि प्रदातुं प्रतिबद्धा अस्ति।

© NCERT not to be republished

अमुम् उद्देश्यं साधयितुं विभिन्नाः पाठ्यक्रमक्षेत्रसमूहाः निर्मिताः सन्ति। एषु समूहेषु प्रमुखाः विषयविशेषज्ञाः शिक्षाविदः अनुभवशालिनः शिक्षकाः च अन्तर्भूता सन्ति। एतैः एवंविधानां पाठ्यपुस्तकानां विकासाय उत्कृष्टः प्रयासः कृतः।

'दीपकम्' इति सप्तमकक्षायाः संस्कृतपाठ्यपुस्तकम् एतादृशः एकः साधुप्रयासः अस्ति। एतदीयपाठेषु समाहिताः कथाः, कविताः, श्लोकाः, निबन्धाः, सूक्तयः च आदर्शजीवनाय कोमलमतिच्छात्रेभ्यः मार्गदर्शनं करिष्यन्ति। तथैव अनायासं भाषाकौशलविकासार्थं च साहाय्यं करिष्यन्ति।

एतेषु लघु-लघुपाठेषु सामाजिक-सांस्कृतिक-भौगोलिक-विविधतया सह राष्ट्रैक्यस्यापि सुचारु निदर्शनं विद्यते। छात्राणां स्वजीवनस्य अनुभवस्यापि यत्र तत्र प्रतिबिम्बं परिलक्ष्यते। 'दीपकम्' इति पुस्तके भारतीय-ज्ञानपरम्परायाः सांस्कृतिकसमाजस्य च तत्त्वानि समाहितानि सन्ति। एतस्मिन् नैतिकमूल्यबोधः पर्यावरणसचेतनता लैङ्गिकसमानता च सुचारुरूपेण निहिताः सन्ति। एतत् पाठ्यपुस्तकम् अस्मदीयानां शैक्षिकाणाम् उद्देश्यानां सम्यक् पूर्तिं करोति।

एतस्य प्रथमं लक्ष्यं छात्रेषु स्वाभाविकजिज्ञासायाः प्रोत्साहनम् अस्ति। द्वितीयमुद्देश्यम् अस्ति यत् श्रवण-सम्भाषण-पठन-लेखनानां भाषादक्षतानां विकासः। अनयोः उद्देश्ययोः सम्पूर्त्यर्थम् अनेके अभ्यासाः कार्यकलापाः च अस्मिन् सुविचार्य प्रस्तुताः सन्ति। अवतरणिका शब्दार्थाः अभ्यासकार्याणि अवधेयांशाः योग्यताविस्तरः परियोजनाकार्यं च इत्यादिभिः सुसज्जिताः पाठाः छात्रान् सहजतया भाषाधिगमे विषयाधिगमे च प्रवर्तयिष्यन्ति। पुस्तकान्ते शब्दरूप-धातुरूप-मात्राधिगमैः समवेतं परिशिष्टम् अपि छात्राणां साधु-भाषाप्रयोगे ज्ञानसम्पादने च सहायकं भविष्यति।

यद्यपि भाषायाः अधिगमार्थम् अधिग्रहणार्थं च पाठ्यपुस्तकम् अत्यन्तम् उपकारकम् अस्ति इत्यत्र नास्ति विप्रतिपत्तिः तथापि अन्यसंसाधनानाम् उपयोगार्थं छात्राः अवश्यमेव प्रेरणीयाः। विद्यालयीय-ग्रन्थालयाः संसाधनानाम् उपलब्ध्यर्थं महत्त्वपूर्णां भूमिकाम् आवहन्ति। एतदतिरिक्तम् अभिभावकानां मातापितॄणां शिक्षकाणां च भूमिका महत्त्वपूर्णा भवति। ते छात्रेभ्यः समुचितं मार्गदर्शनं प्रोत्साहनं च कर्तुं नितान्तं सहायकाः भवन्ति।

एतेन अभिप्रायेण सह पाठ्यपुस्तकस्य विकासे योगदानं कृतवद्भ्यः सर्वेभ्यः विद्वद्भ्यः अहं हार्दीं कृतज्ञतां प्रकटयामि तेषाम् अभिनन्दनं च करोमि। एतत् पुस्तकं सर्वेषां हितभागिनां प्रत्याशाः चरितार्थाः करिष्यति इति आशासे। यौगपद्येन सर्वेभ्यः उपयोगकर्तृभ्यः परामर्शान् प्रतिक्रियाः च सादरम् आमन्त्रये। तेन च आगामि-संवत्सरेषु एतत् पुस्तकम् उन्नततरं भवेत् इति मे मतिः।

दिनेशप्रसादः सकलानी

नवदेहली *निदेशकः*

अप्रैल, २०२५ राष्ट्रिय-शैक्षिकानुसन्धान-प्रशिक्षण-परिषद्

© NCERT not to be republished

भूमिका

उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम्।
वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः।।

भारतीयभाषापुष्पाणां सौन्दर्यस्य सौरभस्य च आधारो भवति संस्कृततरुः। असौ यावान् स्वस्थो भवति भारतीयभाषाः तावत्यः समृद्धाः भवन्ति। प्रान्तीयभाषाणां मातृभाषाणां च विकासस्य प्रमुखो आधारः संस्कृतभाषा। इयं भारतीयज्ञानविज्ञानपरम्परायाः प्रमुखं स्रोतः। वेदेषु उपनिषत्सु स्मृतिषु पुराणेषु च अस्मत्पूर्वमनीषिभिः संस्कृतभाषयैव तेषामनुभवात्मकं ज्ञानविज्ञानपुञ्जं समाहृतम्। अतः भारतीयज्ञान-सुमसौरभ-लुब्धाः विदेशविद्वद्दलयः स्वतः समाकृष्टाः आगच्छन् भारतवर्षम्। भारतीयत्वेन इदम् अस्मद् गौरवम्। भारतीयानां विश्वप्रतिष्ठायां कारणीभूता भवति वसुधैवकुटुम्बिनी संस्कृतिः, या वै संस्कृतमाध्यमा अस्ति। अतः भारतीयसंविधानस्य अष्टमानुसूच्यां समादृता संस्कृतभाषा।

राष्ट्रियशिक्षानीतौ (२०२०) भारतीयज्ञानपरम्परामादृत्य शिक्षाव्यवस्था परिकल्पिता। अद्यतनाः बालाः भविष्यत्कालिकाः राष्ट्रनायकाः। अमी भारतीयविचारेषु संस्कृतिषु च यथा श्रद्धधानाः भवेयुः तदर्थमाधुनिकी शिक्षा व्यवस्था यतमाना भवेत्। विषयमेतं मनसि निधाय शिक्षाशास्त्रीयतत्त्वानि च स्मारं स्मारं स्तरानुकूलं दीपकाख्यं पाठ्यपुस्तकमिदं साधु ग्रथितम्। सप्तमकक्षायै सङ्कलितेऽस्मिन् पुस्तके बालानामभिरुचिसंवर्धकाः विविधवर्णयुताः सचित्रपाठाः, सरलात्कठिनं प्रति, ज्ञातादज्ञातं प्रति, स्थूलात् सूक्ष्मं प्रति, विशेषात् सामान्यं प्रति इत्यादि-सूत्राणि आदाय क्रियामुखाधिगमः, अभिरुचिसिद्धान्तः, प्रेरणासिद्धान्तः इत्यादीन् सिद्धान्तान् क्रीडा-परियोजनादि-विविधविधीन् च आदाय सरलमानकसंस्कृतेन पाठाः विरचिताः। अस्मिन् राष्ट्रभावभरितं मूल्यपरकं स्वास्थ्यकारकं सामाजिकं सांस्कृतिकम् आध्यात्मिकम् ऐतिहासिकं च तत्त्वचयमादाय मनोरञ्जकाः कथाः, सुभाषितानि, तार्किकविचारसंवलिताः गद्यांशाः नाटकानि च छात्रशिक्षकान्तःक्रियाभिः कक्षावैविध्यं सम्पादयेयुः। पाठान्ते शब्दार्थपरिचयः भाषिकतत्त्वानि परियोजनाकार्याणि मनोवैज्ञानिकरीत्या सङ्ग्रथितानि। भारतीयज्ञानपरम्पराः आदाय विनिर्मितमिदं पुस्तकं राष्ट्रियशिक्षानीतेः संस्तुतीरनुसरत् छात्रसर्वाङ्गीणविकासमुद्दिशतीति महत्त्वावहं राजते। संस्कृतभाषायाः व्यावहारिकं पक्षमादाय अस्मिन् पुस्तके सरलमानकसंस्कृतेन विषयावतारः, जिज्ञासोत्पादक-अवतरणिकाधारिताः सचित्रपाठाः, भाषाकौशलाधारितानि अभ्यासकार्याणि च प्रदत्तानि, यानि छात्राणां भाषाधिगमे नितरां सहायकानि

© NCERT not to be republished

भवेयुः, स्वाध्यायं प्रति च प्रेरयेयुः। पाठ्यपुस्तकरचनासिद्धान्तान् अवलम्ब्य विनिर्मितं पाठ्यपुस्तकमिदं छात्राणां समाजीकरणप्रक्रियायां महत्तरं स्थानमुपकल्पयिष्यतीति भृशं तर्कयामः।

पुराणमित्येव न साधु सर्वं, न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम्।
सन्तः परीक्ष्यान्यतरद्भजन्ते, मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः॥

इत्येवं मालविकाग्निमित्रनाटकस्थं महाकवेः कालिदासस्य वचः स्मारं स्मारम् अस्य पुस्तकस्य पाठकानां नव-नव-विकासशीलप्रस्तावाः स्वागतार्हाः॥

समन्वयकः
जतीन्द्रः मोहनः मिश्रः
आचार्यः, भाषा-शिक्षा-विभागः,
रा.शै.अ.प्र.प., नव-देहली

© NCERT not to be republished

राष्ट्रिय-पाठ्यक्रम-शिक्षणाधिगम-सामग्री-समितिः (एन्.एस्.टी.सी.)

महेशचन्द्रः पन्तः, *कुलाधिपतिः*, राष्ट्रिय-शैक्षिक-योजना-प्रशासन-संस्थानम् — **अध्यक्षः**

मञ्जुलः भार्गवः, *आचार्यः*, प्रिन्सटन-यूनिवर्सिटी, यू.एस्.ए. — **सह-अध्यक्षः**

सुधा मूर्तिः, *प्रतिष्ठिता लेखिका शिक्षाविद् च*

बिबेकः देबरॉयः, *अध्यक्षः*, प्रधानमन्त्रिणः आर्थिक-परामर्श-परिषद् (ई.ए.सी.- पी.एम्.)

शेखरः माण्डे, *पूर्व-महानिदेशकः*, सी.एस्.आई.आर्. तथा *आचार्यः*, सावित्रीबाई-फुले-पुणे-विश्वविद्यालयः, पुणे

सुजाता रामदोरई, *आचार्या*, ब्रिटिश्-कोलम्बिया-विश्वविद्यालयः, कनाडा

शङ्करः महादेवन्, *संगीत-विशेषज्ञः*, मुम्बई

यू. विमलकुमारः, *निदेशकः*, प्रकाश-पादुकोण-बैडमिण्टन्-अकादमी, बेङ्गळूरुः

मिशेल् दनिनो, *अतिथि-आचार्यः*, आई.आई.टी., गान्धीनगरम्

सुरीना राजन्, *आई.ए.एस.*, हरियाणा (सेवानिवृत्ता) तथा *पूर्व-महानिदेशिका*, एच्.आई.पी.ए.

चमूकृष्णः शास्त्री, *अध्यक्षः*, भारतीय-भाषा-समितिः, शिक्षा-मन्त्रालयः, भारत-सर्वकारः

संजीवः सान्यालः, *सदस्यः*, प्रधानमन्त्रिणः आर्थिक-परामर्श-परिषद् (ई.ए.सी.- पी.एम्.)

एम्.डी. श्रीनिवासः, *अध्यक्षः*, सेण्टर्-फॉर्-पॉलिसी-स्टडीज़्, चेन्नई

गजाननः लोण्ढे, *अध्यक्षः*, योजना-कार्यालयः (प्रोग्राम्-ऑफिस्), एन्.एस्.टी.सी.

रेबिनः छेत्री, *निदेशकः*, एस्.सी.ई.आर्.टी., सिक्किमः

प्रत्यूषकुमारः मण्डलः, *आचार्यः*, सामाजिक-विज्ञान-शिक्षा-विभागः, रा.शै.अ.प्र.प., नव-देहली

दिनेशकुमारः, *आचार्यः*, विज्ञान-गणित-शिक्षा-विभागः, रा.शै.अ.प्र.प., नव-देहली

कीर्तिः कपूरः, *आचार्या*, भाषा-शिक्षा-विभागः, रा.शै.अ.प्र.प., नव-देहली

रञ्जना अरोड़ा, *आचार्या अध्यक्षा च*, पाठ्यचर्या-अध्ययन-विकास-विभागः, रा.शै.अ.प्र.प., नव-देहली — **सदस्य-सचिवा**

© NCERT not to be republished

भारतस्य संविधानम्

प्रस्तावना

वयं, भारतस्य जनाः,
भारतं
[**सम्पूर्णप्रभुत्वसम्पन्नं, समाजवादि, सम्प्रदायनिरपेक्षं,**
लोकतन्त्रात्मकं गणराज्यं विधातुं][1]
तस्य समस्तान् नागरिकांश्च
सामाजिकम्, आर्थिकं, राजनीतिकं च – **न्यायं,**
विचारस्य, अभिव्यक्तेः,
आस्थायाः, धर्मस्य, उपासनायाश्च – **स्वतन्त्रतां,**
प्रतिष्ठायाः, अवसरस्य च – **समतां**
प्रापयितुं,
तेषु सर्वेषु च व्यक्तिगौरवस्य
[राष्ट्रस्य एकतायाः, अखण्डतायाश्च][2] सुनिश्चायिकां – **बन्धुतां**
वर्धयितुं;
कृतदृढसङ्कल्पाः
अस्याम् अस्मदीयायां संविधानसभायाम्
अद्य, ख्रिस्तीये १९४९-तमे वर्षे नवम्बर-मासस्य २६-तमे दिने
(२००६-तमे विक्रमसंवत्सरे मार्गशीर्षे शुक्लपक्षे सप्तम्यां तिथौ)
एतेन इदं संविधानम् अङ्गीकृतम्, अधिनियमितम्,
आत्मार्पितं च कुर्महे।

© NCERT not to be republished

---

१ संविधानस्य (द्विचत्वारिंशत्तमं संशोधनम्) अधिनियमः, १९७६ इत्यस्य २-अनुभागेन "सम्पूर्णप्रभुत्वसम्पन्नं लोकतन्त्रात्मकं गणराज्यम्" इति एतेभ्यः शब्देभ्यः प्रति एते शब्दाः संनिवेशिताः।

२ उपर्युक्तस्य अधिनियमस्य उक्तेन अनुभागेन "राष्ट्रस्य एकतायाः" इति एताभ्यां शब्दाभ्यां प्रति एते शब्दाः संनिवेशिताः।

पाठ्यपुस्तक-निर्माण-समितिः

अध्यक्षः, संस्कृत-पाठ्यपुस्तक-निर्माण-समितिः

चान्दकिरणः सलूजा, *न्यासी निदेशकः च*, संस्कृत-संवर्धन-प्रतिष्ठानम्, नव-देहली

संस्कृत-पाठ्यपुस्तक-निर्माण-समितिः

कुमारः बागेवाडिमठः, *सहायक-आचार्यः*, शिक्षा-विभागः, राष्ट्रिय-संस्कृत-विश्वविद्यालयः, तिरुपतिः, आन्ध्रप्रदेशः

डम्बरुधरः पतिः, *सहायक-आचार्यः*, शिक्षा-विभागः, जयपुर-परिसरः, केन्द्रीय-संस्कृत-विश्वविद्यालयः, जयपुरम्, राजस्थानम्

दिवाकरः शर्मा, *टी.जी.टी. संस्कृतम्*, पी.एम्.श्री केन्द्रीयविद्यालयः क्र.-2, ए.एफ्.एस्., ग्वालियरम्, मध्यप्रदेशः

देवकीनन्दनः, *सहायक-आचार्यः*, भाषा-शिक्षा-विभागः, रा.शै.अ.प्र.प., नव-देहली

निधिः वेदरत्नः, *टी.जी.टी. संस्कृतम्*, कोर्-अकादमिक्-इकाई, परीक्षा-शाखा, शिक्षा-निदेशालयः, देहली-सर्वकारः, नव-देहली

मदनकुमारः झा, *सहायक-आचार्यः*, शिक्षा-शास्त्र-विभागः, केन्द्रीय-संस्कृत-विश्वविद्यालयः, श्रीरणवीर-परिसरः, कोट-भलवालः – जम्मू, जम्मू-कश्मीरः

मनोरमा, *सहायक-आचार्या*, संस्कृत-विभागः, ज़ाकिर-हुसैन-दिल्ली-कॉलेज्, नव-देहली

मुकेशकुमारः, *सहायक-आचार्यः*, सनातन-धर्म-आदर्श-संस्कृत-महाविद्यालयः, डोहगी, ऊना, हिमाचलप्रदेशः

यासमीन अशरफ़ः, *सहायक-आचार्या* (भाषा-शिक्षा), शिक्षा-विभागः, क्षेत्रीय-शिक्षा-संस्थानम्, अजमेरः, राजस्थानम्

वन्दना जे., *शैक्षणिक-निदेशिका*, शारदा-गुरुकुलम्, चेम्मण्टा, त्रिशूरः, केरला

वाचस्पतिनाथः झा 'मणिः', *सहायक-आचार्यः*, भाषा-शिक्षा-विभागः, रा.शै.अ.प्र.प., नव-देहली

वेङ्कटसुब्रह्मण्यः पी., *निदेशकः*, व्योम-लिङ्ग्विस्टिक्-ल्याब्स्-फाउन्डेशन, बेङ्गळूरुः, कर्नाटकः

संभाजिः विट्ठलः पाटीलः, *सहायक-आचार्यः*, वसन्तराव-नाईक-शासकीय-कला-समाजविज्ञान-संस्था, नागपुरं, महाराष्ट्रम्

सिद्धार्थः ए. भार्गवः, *मुख्य-परामर्शकः सदस्यः च*, एन्.एस्.टी.सी. – योजना-कार्यालयः – संस्कृतं भारतीय-ज्ञान-परम्परा च (आई.के.एस्.) सी.ए.जी., तथा *निदेशकः*, ओं शान्तिधाम – वेद-गुरुकुलम्, बेङ्गळूरुः, कर्नाटकः

सुशान्तकुमारः रायः, *सहायक-आचार्यः*, शिक्षाशास्त्र-विभागः, केन्द्रीय-संस्कृत-विश्वविद्यालयः, श्रीसदाशिव-परिसरः, पुरी, ओडिशा

सूर्यमणिः भण्डारी, *सहायक-आचार्यः*, व्याकरण-विभागः, केन्द्रीय-संस्कृत-विश्वविद्यालयः, श्रीरघुनाथ-कीर्ति-परिसरः, देवप्रयागः, उत्तराखण्डः

सदस्य-संयोजकः

जतीन्द्रः मोहनः मिश्रः, *आचार्यः*, भाषा-शिक्षा-विभागः तथा संयोजकः, पाठ्यचर्या-क्षेत्र-समूह, संस्कृतं, रा.शै.अ.प्र.प., नव-देहली

© NCERT not to be republished

कार्तज्ञ्यम्

पाठ्यपुस्तकस्यास्य निर्माणप्रक्रियायां मार्गदर्शने समीक्षायां च बहुमूल्ययोगदानार्थं राष्ट्रिय-शैक्षिकानुसन्धान-प्रशिक्षण-परिषद् *राष्ट्रिय-पाठ्यचर्या-रूपरेखा*–पर्यवेक्षणसमितेः सदस्यैः सह अध्यक्षेभ्यः संस्कृतभाषायाः पाठ्यपुस्तक-निर्माण-समितेः सर्वेभ्यः सदस्येभ्यः अन्येभ्यः अन्तःसम्बन्धिविषयाणां पाठ्यपुस्तक-निर्माण-समितीनाम् अध्यक्षेभ्यः सदस्येभ्यश्च कार्तज्ञ्यं प्रकटयति।

प्रो. मीरा-भार्गव-महाशयाः पुस्तकस्य कात्स्न्र्येन पुनरीक्षणं कृत्वा प्रतिपुष्टिप्रदानेन अस्मान् अनुगृहीतवत्यः। तदर्थं ताभ्यः भूरिशः धन्यवादान् ज्ञापयामः।

पुस्तकस्य निर्माणे येषां कवीनां रचनाकाराणां च कृतयः सङ्कलिताः सन्ति तेभ्यः विद्वद्भ्यः परिषदियं हार्दं कार्तज्ञ्यं निवेदयति। अस्मिन् पुस्तके संस्कृत-संवर्धन-प्रतिष्ठानं, नवदेहली <www.samskritpromotion.in>, तथा च <https://en.rattibha.com/thread/1829313532015583599> इत्यनयोः कासाञ्चन सामग्रीणां चित्राणां च संग्रहः कृतः। तदर्थम् उभयोः कृते कार्तज्ञ्यं निवेद्यते।

डॉ. विजयपालः शास्त्री (*आचार्यः*, केन्द्रीय-संस्कृत-विश्वविद्यालयः, श्रीरघुनाथ-कीर्ति-परिसरः, देवप्रयागः, उत्तराखण्डः) डॉ. कालीप्रसन्नः शतपथी (दिव्यजीवनसंघः, केन्द्रापडा, ओडिशा), डॉ. विपिनविहारी शतपथी (रेभेन्सा कलिजिएट् विद्यालय, कटकम्, ओडिशा) डॉ. वीरेन्द्रकुमारः पाठकः (शिक्षा-निदेशालयः, देहली-सर्वकारः, नव-देहली), इत्येतेषां विदुषाम् अमूल्य-मार्गदर्शनाय सादरं कार्तज्ञ्यं निवेदयामः।

योजना-कार्यालय-सदस्यः नवनीतः गणेशः, *वरिष्ठशोध-सहायकः* श्रीबालमुकुन्दः एवञ्च *कनिष्ठपरियोजनाध्येतारः* डॉ. देवेशः शर्मा, डॉ. अङ्कितसिंहः यादवः, डॉ. गोविन्ददासः, निमेशकुमारः सिंहः, प्रज्ञा आर्या, विशालः त्यागी च पुस्तकनिर्माण-प्रक्रियायां यथायोग्यं सहयोगं दत्तवन्तः, अतः ते साधुवादार्हाः सन्ति।

अस्य पुस्तकस्य अन्तिमं रूपं प्रदातुं प्रकाशन-प्रभागं प्रति कृतज्ञतां ज्ञापयामः। पाठ्यपुस्तकस्य संपादने *संपादकं (संविदा)* अतुलमिश्रां प्रति तथा च प्रकाशन-विभागे *डी.टी.पी. प्रकोष्ठस्य प्रभारिणं* पवनकुमार-बरियारं प्रति धन्यवादं प्रकटयामः। रा.शै.अ.प्र.प. इत्यस्य प्रकाशन-प्रभागे *संविदारूपेण कार्यरतान् डी.टी.पी.-संचालकान्* विपनकुमार-शर्माणं, विट्टूकुमार-महतो च प्रति धन्यवादान् समर्पयामः।

© NCERT not to be republished

राष्ट्र-गीतम्

वन्दे मातरं, वन्दे मातरम्।
सुजलां सुफलां मलयज-शीतलाम्
शस्य-श्यामलां मातरम्,
वन्दे मातरम्॥

शुभ्र-ज्योत्स्ना-पुलकित-यामिनीम्
फुल्ल-कुसुमित-द्रुमदल-शोभिनीम्
सुहासिनीं सुमधुर-भाषिणीम्
सुखदां वरदां मातरम्,
वन्दे मातरं, वन्दे मातरम्॥

सत्यमेव जयते

© not to be republished

'वन्दे मातरम्' इति गीतं बङ्किमचन्द्र-चट्टोपाध्याय-महोदयेन रचितस्य काव्यस्य आदिमः अंशः अस्ति, यत् संस्कृत-भाषायां गुम्फितम् अस्ति। इदं गीतं स्वातन्त्र्य-संग्रामे भारतवासिनां नितरां प्रेरणाप्रदम् आसीत्। २४.०१.१९५० इति दिनाङ्के भारतस्य राष्ट्रपतिः डॉ. राजेन्द्र-प्रसादः संविधान-सभायाम् एवम् उद्घोषितवान् – " 'वन्दे मातरम्' यत् भारतस्य स्वातन्त्र्यान्दोलनस्य उद्दीपने एकाम् ऐतिहासिकीं भूमिकां निरूढवत्, तत् राष्ट्र-गानेन 'जन-गण-मन' इत्यनेन सह समानरूपेण सम्मानितं भविष्यति, समानं च महत्त्वं धारयिष्यति।"

पाठानुक्रमणिका

पुरोवाक्			*iii*
भूमिका			*v*
सरस्वतीप्रार्थना			*xiv*
१.	प्रथमः पाठः	वन्दे भारतमातरम्	1
२.	द्वितीयः पाठः	नित्यं पिबामः सुभाषितरसम्	15
३.	तृतीयः पाठः	मित्राय नमः	29
४.	चतुर्थः पाठः	न लभ्यते चेत् आम्लं द्राक्षाफलम्	39
५.	पञ्चमः पाठः	सेवा हि परमो धर्मः	47
६.	षष्ठः पाठः	क्रीडाम वयं श्लोकान्त्याक्षरीम्	57
७.	सप्तमः पाठः	ईशावास्यम् इदं सर्वम्	71
८.	अष्टमः पाठः	हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः	85
९.	नवमः पाठः	अन्नाद् भवन्ति भूतानि	96
१०.	दशमः पाठः	दशमः कः ?	104
११.	एकादशः पाठः	द्वीपेषु रम्यः द्वीपोऽण्डमानः	115
१२.	द्वादशः पाठः	वीराङ्गना पन्नाधाया	127
(क)	अतिरिक्तम् अध्ययनम्	वर्णमात्रा-परिचयः	137
(ख)	परिशिष्टम् १	शब्दरूपाणि	149
(ग)	परिशिष्टम् २	धातुरूपाणि	156

© NCERT not to be republished

सरस्वतीप्रार्थना

या कुन्देन्दुतुषारहारधवला या शुभ्रवस्त्रावृता।
या वीणावरदण्डमण्डितकरा या श्वेतपद्मासना ॥
या ब्रह्माच्युतशंकरप्रभृतिभिर्देवैः सदा वन्दिता।
सा मां पातु सरस्वती भगवती निःशेषजाड्यापहा ॥ १ ॥

शुक्लां ब्रह्मविचार-सार-परमाम् आद्यां जगद्व्यापिनीम्।
वीणा-पुस्तक-धारिणीमभयदां जाड्यान्धकारापहाम् ॥
हस्ते स्फाटिकमालिकां विदधतीं पद्मासने संस्थिताम्।
वन्दे तां परमेश्वरीं भगवतीं बुद्धिप्रदां शारदाम् ॥ २ ॥

सरस्वति नमस्तुभ्यं वरदे कामरूपिणि।
विद्यारम्भं करिष्यामि सिद्धिर्भवतु मे सदा ॥ ३ ॥

© NCERT not to be republished